

ВЫМАЎЛЯЕМ ПРАВІЛЬНА: АРФАЭПІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Мы прадаўжаем разглядаць асноўныя арфаэпічныя нормы беларускай мовы. Спынімся на вымаўленні зычных гукаў.

Вымаўленне некаторых спецыфічных для беларускай мовы зычных гукаў

У беларускай літаратурнай мове на месцы літары **г** вымаўляюцца працяжныя, фрыкатыўныя гукі [ɣ] або [ɣʲ]: уз[ɣ]орак, ба[ɣ]аты, Ма[ɣʲ]ілёў. Працяжныя [ɣ] і [ɣʲ] вымаўляюцца і ў выключнай большасці запазычаных слоў: [ɣ]атунак, [ɣʲэ]рой, [ɣʲі]тара, а таксама ў іншамовных прозвішчах і геаграфічных назвах: [ɣʲу]ўо (Гюго), [ɣ]айдн (Гайдн), [ɣ]аландыя (Галандыя), [ɣʲі]малаі (Гімалаі).

Выбухны [ɣ] вымаўляецца толькі ў нешматлікіх даўніх запазычаннях з польскай і нямецкай моў: [ɣ]анак, [ɣ]узік, шва[ɣʲэ]р, маз[ɣʲі] і інш. А д х і л е н н і н я р э д к а н а з і р а ю ц я к р а з у а д н о с і н а х д а в ы б у х н о г а [ɣ], як і часта прычытанні вымаўляецца як [ɣʲ] фрыкатыўны: [ɣʲ] а н а к, [ɣʲ] у з, н я [ɣʲэ] г л ы, а т р э б а [ɣʲ] а н а к, [ɣʲ] у з, н я [ɣʲэ] г л ы.

Заўсёды цвёрда вымаўляюцца гукі [ж], [ч], [ш], [дж], [р]: [ж]оўты, [ч]акаць, [ш]осты, даж[дж]ы, па[р]адак.

Афрыкаты (складаныя гукі) [дж], [дз], [дзʲ] вымаўляюцца як злітныя, непадзельныя гукі: [дж]ала, адра[дж]энне, [дзʲ]восны, пэн[дз]лік, ксян[дз]ы. В ы м а ў л е н н е а ф р ы к а т я к д в у х а с о б н ы х г у к а ў [д] і [ж], [д] і [з], [д] і [зʲ] (у р а д - ж а й, д - з е ц і), а т а к с а м а в ы м а ў л е н н е [дзʲ] я к [дʲ], [дж] я к [ж] – п а р у ш э н н е б е л а р у с к а й а р ф а э п і ч н а й н о р м ы.

Ад афрыкат [дж], [дз], [дзʲ] трэба адрозніваць спалучэнні гукаў [д] і [ж], [д] і [з], [д] і [зʲ] на стыку марфем (прыстаўкі і кораня) і слоў, якія вымаўляюцца раздзельна (ад-жывіць, пад жарты, пад-загалавак, ад зямлі).

Адрозніваюцца ў вымаўленні афрыкаты [ц] і [цʲ]. Зычны [ц] цвёрды: суні [ц]ы, [ц]ырк, рані [ц]а. Зычны [цʲ] – заўсёды мяккі. Ён бывае ў словах на месцы этымалагічнага мяккага [тʲ] (цёплы, ціхі), а таксама ў выніку чаргавання з [т] (цеканне): хата – у хаце, кут – у куце, лета – лецейка.

Свісцячым мяккім зычным [з'], [с'], [дз'], [ц'] характэрна адметнае беларускае “звышмяккае” вымаўленне: [з'э] *рне*, [с'а] *ўба*, [дз'э] *нь*, [ц'э] *мра*.

? Як правільна: лі[дз]ба ці лі[ц]ба, [ш]часам, [з] часам ці [с] часам?

Пра вымаўленне зычных у звязнай мове

У моўнай плыні якасць вымаўлення зычных залежыць у першую чаргу ад таго, у суседстве з якім зычным ён знаходзіцца, а таксама ад месца зычнага ў слове (на стыку слоў, на мяжы марфем, у пачатку або ў канцы слова).

Усе зычныя гукі перад галоснымі вымаўляюцца выразна: [н'і] *ва*, [л'і] *ст*. Выразна, без дадатковых змен вымаўляюцца парныя па глухасці – звонкасці зычныя перад санорнымі: [м] *рава* – [д] *ровы*, [с] *варка* – [з] *варка*.

Звонкія зычныя на канцы слова аглушаюцца: *гора*[м] (горад), *сця*[х] (сцяг), *мязве*[ц'] (мязведзь). Два зычныя на канцы слова таксама аглушаюцца: *до*[шч] (дождж), *перае*[ст] (пераезд), *пад'е*[ст] (пад'езд).

Падоўжаныя зычныя вымаўляюцца як адзін доўгі гук: *насе*[н'э] (насенне), *збо*[жэ] *а* (збожжа), *кало*[ц'э] (калоссе). Вымаўленне ў такіх выпадках спалучэння зычнага з [j] ([калос'jэ], [збожж'jэ]) ці не падоўжанага гук [j] ([калос'э], [збожжа]) з'яўляецца парушэннем арфаэпічных нормаў літаратурнай мовы.

Паводле законаў асіміляцыі звонкія зычныя перад глухімі вымаўляюцца як глухія: *а*[м] *казаў* (адказаў), *ла*[х] *чына* (лагчына), *сту*[ш] *ка* (стужка). Гэтаму правілу падпарадкоўваюцца прыназоўнікі, злучнікі, часціцы на звонкі зычны: [с] *поля* (з поля), *па*[м] *печчу* (пад печчу), [с] *табой* (з табой), *ка*[н] *прышоў* (каб прыйшоў), *а*[ш] *кінуўся* (аж кінуўся).

Глухія зычныя перад звонкімі вымаўляюцца як звонкія: *ка*[з'] *ба* (касьба), *фу*[д] *бол* (футбол), *лі*[дз] *ба* (лічба).

Шыпячыя прыпадабняюцца да наступных свісцячых і вымаўляюцца як свісцячыя: *на до*[с] *цы* (на дошчы), *у рэ*[ц] *ы* (у рэчцы), *у лы*[с] *цы* (у лыжцы), *да*[ц] *э* (дачцэ); а свісцячыя прыпадабняюцца да наступных шыпячых і вымаўляюцца як шыпячыя: *выя*[жэ] *джаць* (выязджаць), [ш] *шытак* (сшытак), *ра*[ш] *чуліць* (расчуліць). Такое вымаўленне распаўсюджаецца і на прыназоўнікі: [жэ] *хам* (з жахам), [ш] *часам* (з часам), [б'аш'уму] (без шуму), [б'эжыц'а] (без жыцця).

Свісцячыя [з], [с] перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца мякка (асіміляцыйная мяккасць): [з'] *вініць* (звініць), [с'] *нег* (снег). Такое памякчэнне адбываецца і на стыку прыназоўніка з самастойным словам: [з'] *верасня* (з верасня), [с'] *песняй* (з песняй), *бе*[з'] *мяне* (без мяне), *бе*[с'] *цябе* (без цябе). Заўважым пры гэтым, што ступень мяккасці свісцячых пры асіміляцыйным змякчэнні такая ж, як і перад ётавымі галоснымі і мяккім знакам.

Цвёрдае вымаўленне свісцячых у такіх выпадках ([с] *нег*, у [з] *не* [с] *ці*) – парушэнне нормы літаратурнай мовы.

! Не адбываецца змякчэнне свісцячых [з], [с] перад мяккімі [у'], [к'], [х'], [г']: [з]гінуць, [с]кінуць, [с]хітрыць, ма[з]гі і мяккімі губнымі [в'], [м'] у сярэдзіне некаторых слоў: у адо[з]ве, у на[з]ве, пры камуні[з]ме.

Зычныя [д], [т] перад мяккімі губнымі [в'], [м'] вымаўляцца як мяккія [дз'] і [ц']: по[дз']віг, [дз']ве, [дз']мітрый, [ц']вёрды, ча[ц']вёрты.

! Не змякчаецца перад мяккімі [в'], [м'] прыставачны і прыназоўнікавы [д]: на[дв'э]зці (падвезці), а[дм'э]раць (адмераць), а[дв'э]чара (ад вечара), на[д_м']інскам (пад Мінскам), а таксама суфіксальны [т] у формах давальнага і меснага склонаў назоўнікаў на -тва-, -тво-: на бры[тв'э] (на брытве), у першынс[тв'э] (у першынстве).

Вымаўленне некаторых спалучэнняў зычных

Пры вымаўленні некаторых спалучэнняў зычных таксама наглядаюцца розныя змяненні:

[дч], [тч] вымаўляюцца як адзін падоўжаны гук [ч]: а[ч]ай (адчай), дара[ч]ык (дарадчык), ма[ч]ына (матчына);

[дц], [тц] вымаўляюцца як адзін падоўжаны гук [ц]: на кла[ц]ы (на кладцы), дара[ц]а (дарадца), у бало[ц]ы (у балотцы);

[дс], [тс] вымаўляюцца як адзін падоўжаны гук [ц]: грама[ц]тва (грамадства), заво[ц]кі (заводскі), спар[ц]мен (спартсмен);

[шс], [жс] у пазіцыі паміж галоснымі вымаўляюцца як адзін падоўжаны гук [с]: вучы[с'а] (вучышся), цікаві[с'а] (цікавішся), адва[с'а] (адважся);

[жск], [шск] вымаўляюцца як [ск]: мана[ск'і] (манашскі), нясві[ск'і] (нясвіжскі), латы[ск'і] (латышскі).

[гск], [зск] вымаўляюцца як спалучэнне [ск]: пецярбур[ск'і] (пецярбургскі), францу[ск'і] (французскі), каўка[ск'і] (каўказскі);

[**сцк**] вымаўляецца як спалучэнне [**ск**]: *брэ[ск'і]* (брэсцкі);
[**фү**] (пасля галоснага) вымаўляецца як [үү]: *а[үү]ганскі* (афганскі);
[**стч**] вымаўляецца як [**шч**]: *Брэ[шч]ына* (Брэстчына);
[**чн**] вымаўляецца нязменна: *яе[чн'а]* (яечня), *кане[чн'э]* (канечне),
Кузьміні[чн]а (Кузьмінічна).

ПРАКТЫКУМ

1. Затранскрыбіруйце словы згодна з літаратурным вымаўленнем.

Гонта, гісторыя, Гётэ, гірса, дзядзька, паджылкі, езджу, завадзь, вецце, крылле, рукзак, з песняй, парог, бейсбол, абступіць, пацвільвацца, згінуць, адвесці, ад чаго, сцябло, у адозве, падлячыць, зжаваць, у дзежцы, пераможца, з чаго, на кветцы, выязджаць, смяешся, на бочачцы, ручнік, лётчык, людскі, белакежскі, каўказскі, марксісцкі, добрушскі.

Адказ: [гонта / ү'історыја / ү'ууо / г'ірсa / дэ'ац'ка / паджылк'і / јэжджу / завац' / в'эц'э / крыл'э / ругзак / с'п'эс'н'ай / парох / б'эйзбол / апступ'іц' / пац'в'іл'ваца / зү'інуц' / адв'эс'ц'і / ачауо / с'ц'абло / у адозв'э / падл'ачыц' / жавац' / у дэ'эсцы / п'эрамосца / шчауо / на кв'эцы / выјажджац' / с'м'ајэс'а / на бо́чацы / ручн'ік / л'о́чык / л'у́цк'і / б'элав'эск'і / каўка́ск'і / маркс'іск'і / до́бруск'і].

2. Выпішыце словы, у якіх ёсць наступныя гукі: [ү], [дэс], [х], [с'], [ү'], [з'].

Герой, паджоўкнуць, луг, айсберг, згінуць, адцягваць, у палатцы, займаешся, гузік, гарэць, магчыма, вецце, разбіць, касьба, джала, аджыць, не парэжся, дажджы, палоззе, апранаешся, на вокладцы, хітрыць, згіб.

Адказ: лу[х], ай[з']бер[х], адця[ү]ваць, у пала[ү']ы, займае[с'а], [ү]арэць, ма[х]чыма, ра[з']біць, ка[з']ба, [дэс]ала, не парэ[с'а], даж[дэс]ы, апранае[с'а], на вокла[ү']ы.

3. Затранскрыбіруйце тэкст згодна з нормамі літаратурнага вымаўлення.

На змярканні з-за лесу напаўзalı шызыя змрочныя хмары. Сваім шчыльным цяжарам яны зусім загрузасцілі неба, затулілі блішчастую шчыліну над касагорам; стала пагрозліва, сцюдзёна і трывожна. Вецер з шалёнай восеньскай лютасцю абтрасаў бярозы над шляхам, церабіў, вымятаў лісцяны маладняк прысадаў, гнаў цераз чыгунку ў шэрую далеч шапатлівае

пакручастае лісце. Каламутная вада ў лужыне ад напору ветру аж плёскалася з дарогі і пырскала на ўзмежак сцюдзёнымі бруднымі кроплямі.

В.Быкаў

Адказ: [на з'м'арка́н'і за л'эсу на́паўза́л'і шы́зыја змро́чныја хма́ры // сва́ім шчы́л'ным ц'ажара́м жа́ны зус'ім за́рувас'ц'і́л'і н'эба / зату́л'і́л'і бл'ішча́сту́у шчы́л'іну на́т каса́уо́рам / стала пау́ро́з'л'і́ва / с'ц'у́дз'о́на і́ трыво́жна // в'э́ц'э́р ша́л'о́най вос'э́н'скай л'у́тас'ц'у аптра́саў б'а́розы на́т шл'а́хам / ц'э́раб'і́ў / вым'а́таў л'і́с'ц'в'а́ны мала́дн'а́к прыса́даў / ўна́ў ц'э́раш чы́у́нку ў́шэру́у дал'э́ч шапа́тл'і́важа́ па́круча́стажа́ л'і́с'ц'э́ // ка́ламу́тна́ја вада́ ў́лужы́н'э ад на́пору в'э́тру а́ш пл'о́скалас'а з да́роу'і і́ пы́рскала на ў́зм'э́жак с'ц'у́дз'о́ным'і бру́дным'і кро́пл'ам'і //]